

DEN POSTSTRUKTURALISTISKE VENDINGEN

Øystein Aspaas

Høgskolen i Tromsø, Avdeling for lærerutdanning

Dette er del to av en planlagt serie med orienterende artikler om moderne litteratur- og kulturteori. Det er meningen å presentere viktige retninger og tekster i tiden fra og med strukturalismen på 1960-tallet og fram til vår tid. Del en, om strukturalismen, er lagt ut på nettet som "Småtrykk" 2/2004 hos Eureka forlag.

Artiklene er skrevet for ikke-eksperter som ønsker å få en viss oversikt over dette feltet, for eksempel lærere og lærerstudenter.

Denne gang gjelder presentasjonen overgangen til poststrukturalismen, som en kan si fant sted på slutten av 1960-tallet. De teoretikerne som her blir omtalt, er Roland Barthes, Julia Kristeva, Jacques Lacan, Michel Foucault og Jacques Derrida, og hensikten er å beskrive deres poststrukturalistiske posisjoner på en forhåpentlig lett tilgjengelig måte som ikke krever spesialkunnskaper i emnet på forhånd.

Tromsø, 18. mars 2005

Øystein Aspaas

Som navnet tilsier, skulle poststrukturalismen være det som fulgte etter strukturalismen, og i hovedsak er dette riktig nok. Men en kan også hevde at strukturalisme og poststrukturalisme løp parallelt i flere år, og at poststrukturalismens anslag kom allerede i strukturalismens toppår, 1966. Noen vil bruke ordet i vid betydning, nærmest om alt som fulgte etter strukturalismen i litteraturteorien, andre vil avgrense denne retningen til en egen kategori, eller se den i sammenheng først og fremst med dekonstruksjon og postmodernisme. Det er videre en vanlig oppfatning at poststrukturalismen innebar et radikalt brudd med strukturalismen, uttrykk som ”den poststrukturalistiske revolusjon” er blitt brukt, mens andre teoretikere hevder at det er mye felles i de to retningene, og at flere av poststrukturalistene også kan kalles strukturalister, iallfall i deler av sin produksjon.

Når jeg har valgt ordet ”vending”, er det dels for å signalisere at jeg ser dette mer som en ny kurs enn et radikalt brudd, og dels for å markere at jeg her først og fremst vil kommentere selve omslaget og noen av de tekstene som hører til det, og ikke følge de aktuelle aktørene gjennom hele deres utvikling og seinere produksjon. Dette vil si at det her vil dreie seg om det seine 1960-tallet, og ikke den videre utvikling i retninger som dekonstruksjon, feminisme, psykoanalytisk lesning, reader response eller postmodernisme. Dette får bli tema for andre påtenkte artikler i denne serien.

I denne presentasjonen vil jeg konsentrere meg om Roland Barthes, Julia Kristeva, Jacques Derrida, Michel Foucault og Jacques Lacan, som alle kom ut med ”poststrukturalistiske” skrifter på slutten av 1960-tallet, og som alle satte varige spor etter seg i litteraturteorien, selv om få av dem først og fremst var litteraturteoretikere.

Roland Barthes

Av disse er det naturlig å begynne med Roland Barthes, for hans omslag fra å være ledende strukturalist til å bli poststrukturalist er spektakulært og ble lagt merke til langt utenfor litteraturteoriens område.

Vi husker at Barthes gjennom sin stilling ved *École Pratique des Hautes Études* – med de berømte seminarer han holdt der, og de numrene av *Communications* han redigerte – hadde inntatt plassen som den førende litterære strukturalist i Frankrike. Hans artikkel om narrative strukturer, ”Introduction à l’analyse structurale des récits”, fra 1966 var kanskje topp-punktet i denne fasen av hans produksjon og førte til gjesteforelesningsoppdrag så langt borte som i Japan.

Men allerede på denne tiden begynte han å se annerledes på flere forhold i litteraturen, og ikke minst kunne dette spores i nye signaler i tidsskriftet *Tel Quel*, der han var virksom sammen med folk som Julia Kristeva og Jacques Derrida. Vi skal her se nærmere på den korte artikkelen om forfatterens død fra 1967 og den fyldige boka om Balzacs novelle ”Sarrasine” fra 1970, som samlet gir et godt bilde av den poststrukturalistiske vendingen hos Roland Barthes.

”The Death of the Author” ble første gang utgitt på engelsk i et amerikansk tidsskrift høsten 1967. (På fransk som ”La mort de l’auteur” i 1968.) Denne korte teksten på 4-5 sider i boktrykk har blitt noe av et ”manifest” for poststrukturalismen og andre nyere retninger i litteraturforståelsen, og har slått an også utenfor akademiske kretser.

En av grunnene til dette er henspillingen på Nietzsches "Guds død". Nietzsche var nettopp på 60-tallet blitt en motefilosof i Vestverden, med sin radikale undergraving av "faste holdepunkter" for både vitenskap og teologi, eller rasjonalisme og gudstro. "Gud er død", var slagordet, og nå proklamerte Barthes at det samme gjaldt Forfatteren. Liksom Gud hadde vært opphavet til og garantisten for mening i tilværelsen, hadde Forfatteren vært opphav og garanti for mening i teksten. Det er nettopp denne forestillingen om Forfatteren (med stor F!), om "Forfatter-Guden" som Barthes uttrykker det, som han protesterer mot i denne artikkelen.

Tidligere teoretiske retninger som den russiske formalismen og den anglo-amerikanske nykritikken hadde også satt forfatteren til side – den førstnevnte i sin søken etter "kunstens og litteraritets vesen", den sistnevnte til fordel for en nærlesning av "teksten selv". Men Barthes' angrep på forfatteren må ses på fransk bakgrunn; der var fortsatt den rådende lesemåte å finne nedslag fra forfatterens bakgrunn, livsløp og psyke i verkene. Det gjaldt å finne forfatterens intensjoner igjen i teksten. Dette var lesningens fasit.

Mot dette "gudsbildet" av en forfatter som suverent og egenmektig skaper sin tekst (og som forskeren derfor trenger å kartlegge og forstå best mulig), tegner Barthes et bilde av en forfatter i språkets og tekstenes vold. Forfatteren/skribenten er nærmest å se på som et medium som formidler tanker og uttrykk i et hav av språk, stemmer og tekster. Skribentens verk er et konglomerat av forbindelser til og ekko fra tidligere tekster, tidligere språk. "Teksten er en vev av sitater som kommer fra tusenvis av kilder i kulturen", sier Barthes. (Uten at han sier det eksplisitt, er det tydelig at han her er påvirket av tankene til Bakhtin og Kristeva. Begreper som dialogisme og intertekstualitet ligger snublende nær.)

I stedet for en "autorisert", fast og riktig forståelse av teksten møter vi – iallfall i betydelige litterære verk – et mangfold av muligheter, et flertydig språk. Denne flertydigheten, denne lekne mangfoldigheten i tekstene, ser Barthes meget positivt på, ikke bare litterært, men også politisk. Han sier det er kapitalismens vesen å søke entydighet og forutsigbarhet, derfor bør det være litteraturens oppgave å være frigjørende mangetydig. I siste instans må det være leseren, ikke noen allvitende og allstyrende forfatter, som skaper seg sin mening i teksten. I denne antiautoritære ånd er det at han avslutter artikkelen med den kjente formuleringen om at leserens fødsel er betinget av forfatterens død.

"Forfatterens død" begynner med å drøfte et sitat fra Honoré de Balzacs "Sarrasine", og dette fører oss direkte over i den store analysen av denne novellen i Barthes' *S/Z*. Denne boka kom ut i 1970, men var frukten av det seminaret han holdt ved EPHE i årene 1968-69. Boktittelen henspiller på hovedpersonen i novellen, billedhuggeren Sarrasine, og hans forelskelse i "sangerinnen" Zambinella (som viser seg å være en kastrat forkledd som kvinne).

S/Z har ry for å være den grundigste litterære analysen av noe enkeltverk fra Barthes' hånd, vel også innen strukturalismen og poststrukturalismen som helhet. Balzacs novelle er 33 sider lang i Blackwells utgave av *S/Z*, mens Barthes' gjennomgang er på 214 sider, eksklusive vedlegg. Barthes har her stykket Balzac-teksten opp i 561 biter, kalt lexier, som varierer i omfang fra ett enkelt ord til 18-20 linjer. Hver eneste lexie blir kommentert i tur og orden ut fra en eller flere av fem koder som Barthes følger gjennom hele teksten. Disse kodene kan beskrives som grupper av tekstelementer, som dels driver handlingen framover, dels gir en fyldigere beskrivelse av personer, situasjoner og tenkemåter. Slik sett ligner de mye på hans "oppskrift" på strukturalistisk analyse fra 1966 – introduksjonen til strukturell analyse av fortellinger, som er nevnt ovenfor. De to "framoverskridende" kodene kalles i *S/Z* for den proairetiske koden (som består av handlinger) og den hermeneutiske koden (som består av

gårer som får sin løsning). De "beskrivende" kodene er den semiske koden (som karakteriserer personer og steder), den symbolske koden (som her brukes om flertydighet og motsetninger) og den kulturelle koden (som viser til konvensjonell visdom, folkemening og fordommer i tiden).

Denne delen av *S/Z* er den typisk strukturalistiske delen, og det er den som opptar størst plass i boka. De fem kodene har av seinere kommentatorer blitt kritisert for å være ufullstendige og noe tilfeldige, og de har dessuten uvanlige og forvirrende betegnelser. En forsker som Catherine Belsey skriver i 2002 at grepet med de fem kodene kan forstås som en parodi på strukturalismen, men dette er et synspunkt det er vanskelig å dele. For det første er analysen grundig og innsiktsfull, og det er ingenting som tyder på at Barthes skriver denne med et skjevt smil, for det andre fortsatte han faktisk å bruke denne metoden ennå i noen år. Her kan en se analysen av Poes novelle "Valdemar" (1973), som også er oppdelt i lexier, og som også behandles ut fra fem koder (men ikke nøyaktig de samme denne gang!).

Den andre delen av *S/Z* er den poststrukturalistiske delen. Denne består av 93 korte kapitler som er nærmest "innsprengt" i den løpende analysen av lexiene. Barthes kalte dem *divagations* (digresjoner, vandringer), og det er nettopp det de er: steder hvor han "vandrer" ut av teksten og kommer med kommentarer som ikke nødvendigvis er knyttet til Balzac og hans novelle. Det er her han kommer med nye synspunkter på litteratur og kultur i sin alminnelighet, den poststrukturalistiske vendingen. Alt i det første kapitlet tar han et oppgjør med strukturalismen, som forsøkte å finne en felles formel for alle fortellinger, og som dermed ikke tok høyde for tekstens forskjellighet (*difference*). Og han utdyper skillet mellom en "leserlig" og en "skriverlig" tekst, der den første typen passiviserer leseren, mens den andre aktiviserer ham, gjør ham til en "medskriver". Målet med litteraturarbeid er å gjøre leseren ikke til en konsument, men til en produsent av teksten, sier Barthes.

Et annet ideal er tekstens flertydighet, språktegnes forrang framfor meningen – idealkosten er en galakse av signifikanter, ikke en struktur av signifikater. I den virkelig flertydige teksten kan det ikke være noen narrativ struktur, noen grammatikk, noen logikk, heter det i skarp motsetning til strukturalismens postulater. I samme gate vil han fremheve ords konnotasjoner ("medbetydninger") framfor deres denotasjoner (leksikalske betydning), men dette er en form for moderat flertydighet som vi også finner i de klassiske, leserlige tekster.

Han gjentar de "teologiske" attributtene hos forfatteren i sin beskrivelse av den tradisjonelle forståelsen av mening i litteraturen: forfatteren går fra signifikat til signifikant, eller fra innhold til form, idé til tekst, følelse til uttrykk – mens forskeren/kritikeren går den andre veien: fra signifikant til signifikat. Meningen er som en åndelig utflod fra signifikatet til signifikanten, forfatteren er gud, og kritikeren er presten som har til oppgave å utlegge guds skrift. Men dette er altså en utdatert måte å betrakte litteraturen på, ifølge Barthes.

Han taler også om teksten som en "vev av stemmer", der disse stemmenes opphav fortaper seg i et enormt utsyn over "det-allerede-skrevne", "det-allerede-sagte". De "av-originaliserer" ytringene, sier han, som et ekko av Bakhtin og Kristeva. Enda mer direkte blir henvisningen når han ett sted bruker selve begrepet intertekst ("en tekst kan komme i kontakt med ethvert annet teksts system: inter-teksten lyder ingen annen lov enn uendeligheten av dens repriser").

Den klassiske, "leserlige" litteratur er former for "overoppfylte" tekster, der all mening har sin plass som tingene i et velordnet spiskammer. Denne formen for overtredelig litteratur kan ikke for alvor skrives lenger, sier Barthes, en slik tegnes kompletthet er vår tids siste

avgudsbilde. En annen feiltakelse ved klassisk litteratur er å tro at den kan referere direkte til virkeligheten. "Bakom" teksten ligger ikke virkeligheten, men andre tekster, andre kopier eller avbildninger av virkeligheten.

Gjennom flere av "divagasjonene" bruker Barthes uttrykk som "eksess", "supplement", "innfolding/utfolding", "innenfor/utenfor", "differanse", "antiteser", "egennavn", "utsettelse av mening" og andre termer som særlig Jacques Derrida hadde tatt i bruk i sine skrifter på 60-tallet – ett sted sier han direkte med Derridas ord at "ingenting eksisterer utenfor teksten".

Alt dette viser at *S/Z* og Roland Barthes i høy grad er påvirket av – og selv delaktig i – den nyorienteringen i fransk litteraturteori som vi her har kalt den poststrukturalistiske vendingen.

Julia Kristeva

Julia Kristevas inntreden i fransk og vestlig teoretisk miljø er nærmest eventyrlig. Bare 24 år gammel kom hun til Paris på julaften i 1965 med 5 dollar på seg; hun hadde bestått prøven for å få et fransk stipend, og passet på å reise ut av Bulgaria i all hast mens hennes konservative, kommunistiske dekan ved universitetet var bortreist. I Paris ble hun student ved École Pratique des Hautes Études, fikk Lucien Goldmann (i eksil fra Romania) som veileder, fulgte Roland Barthes' seminar, ble vitenskapelig assistent på et av Claude Lévi-Strauss' forskningsprosjekter, ble med i kretsen rundt tidsskriftet *Tel Quel* og møtte dermed folk som Derrida, Foucault, Lacan, for å nevne noen. Alt dette i løpet av hennes første år i Frankrike.

Hun må ha vært en uvanlig personlighet for å kunne gjøre et slikt momentant gjennombrudd, mot høye odds. Ikke bare var hun utlending (som riktignok hadde fått god franskopplæring hos dominikanske nonner i hjemlandet), hun var også kvinne (og som sådan den eneste som utmerket seg i denne kretsen av strukturalistiske intellektuelle). Som Anne-Marie Smith har påpekt: Frankrike var fortsatt et nokså xenofobisk og mannssjåvinistisk samfunn.

Kanskje lå paradoksalt nok nøkkelen til hennes suksess i at hun kom utenfra og brakte med seg noe nytt og annerledes. Hun hadde også kraft og mot til å sette spørsmålstejn ved alle "vedtatte sannheter". Barthes skriver i sin begeistrede omtale av hennes første bok: "Julia Kristeva forandrer på tingenes plass: hun ødelegger alltid *den siste fordøm* (...) hun snur om på autoriteten, den monologiske vitenskaps autoritet (...)". Han sier rett ut at han har lært mye av henne, og kaller anmeldelsen "L'étrangère" – "Den fremmede kvinnen" – en som i særlig grad har evner til å "krysse grenser" i den semiologiske vitenskapen.

Hennes første år i Paris, 1966, var også strukturalismens toppår, som tidligere nevnt. Det er derfor ikke underlig at hennes forskningsfelt til å begynne med var litterær semiologi, for semiologien var kanskje motevitenskapen framfor noen på denne tiden og dessuten strukturalismens teoretiske fundament. Kristevas første arbeid var avhandlingen *Le texte du roman*, som ble skrevet som studentarbeid ved EPHE i 1966-67 og utgitt som bok i 1970. Hennes artikler fra denne tiden ble samlet og utgitt i 1969 under tittelen [*Sémeiōtiké*]. *Recherches pour une sémanalyse*. Hun tok doktorgraden i 1973 på et arbeid om det litterære språket til Lautréamont og Mallarmé, *La révolution du langage poétique: L'avant-garde à la fin du XIXe siècle* og har siden året etter hatt professorat i lingvistik ved Universitetet i Paris VII. Kristevas forsknings- og interessefelt har i økende grad blitt dreid mot psykoanalyse og feminisme, og hun har skrevet flere skjønnlitterære bøker og biografier.

Fokus for behandlingen av henne her skal imidlertid være 1960-tallet og de nye tankene og innsiktene ”den fremmede kvinnen” brakte inn i den poststrukturalistiske vendingen.

Med Julia Kristeva kom også kunnskapen om Mikhail Bakhtin til Vesten. Hun introduserte hans tanker for Roland Barthes’ seminar ved EPHE allerede i 1966. Både Kristeva og hennes landsmann Tzvetan Todorov, som var kommet til Paris et par år før henne, var flytende i russisk og kunne presentere Bakhtins verker før de var oversatt til vesteuropeiske språk. Bakhtin og kretsen rundt ham (særlig Medvedev og Voloshinov) hadde vært aktive i litteraturteoretisk og filosofisk arbeid i Sovjetunionen på 1920-tallet (uten å høre til de russiske formalistene i Leningrad og Moskva), men på 1930-tallet ble de forvist eller henrettet under de store utrenskningene. Bakhtin hadde overlevd i indre eksil og ble ”gjenoppdaget” av unge forskere i Moskva seint på 1950-tallet, og rehabilitert. Hans verker kom i nye opplag, til dels revidert av Bakhtin selv, for han levde fram til 1975.

(Bakhtin og hans krets blir fortsatt ivrig studert i Vest-Europa og USA; det er flere steder opprettet egne forskergrupper som arbeider med hans idéer og tekster, både innen litteratur- og språkvitenskap og innen filosofi. I sitt eksil i den autonome mordvinske republikk i om lag 30 år arbeidet han ved den pedagogiske høyskolen i Saransk – det er derfor kanskje ikke å undres over at han har en høy stjerne i dagens lærerutdanning også i Norge, både innen fagene norsk og pedagogikk. Didaktikere som Olga Dysthe, Sigmund Ongstad og Jon Smidt viser ofte til Bakhtin som et viktig fundament for sin tenkning.)

Det som særlig vakte oppsikt og gjenklang i poststrukturalistiske kretser i Paris på 60-tallet, var Bakhtins insistering på språkets sosiale natur, og på at litterære verker, ja, all kommunikasjon, står i et dialogisk forhold til annen litteratur og til mottakerne. Også hans framheving av språkets frigjørende og opprørske karakter i de karnevalistiske tekstene falt i god jord.

Alt dette stod i rak motstrid til Saussures syn på språket som et fast, upersonlig system. I motsetning til dette kom Kristeva og poststrukturalistene til å stå for en sosial, situasjonspreget og høyst bevegelig oppfatning av språket. Språket er i stadig endring og brukes ulikt i ulike diskurser. Det er ikke faste forbindelser mellom signifikant og signifikat, dvs. at en viss signifikant har én, uforanderlig mening. Tvert om – signifikatet blir selv en ny signifikant i en ny tegnrelasjon med et nytt signifikat, og slik videre i det uendelige. (Et eksempel: signifikanten ”demokrati” kan sies å ha signifikatet ”folkestyre”, men hva betyr ”folk” og hva betyr ”styre” i ulike sosiale sammenhenger og i ulike historiske epoker? Her kan en se at det er behov for, og anledning til, en rekke utdypinger og presiseringer som en ikke så lett kan se enden på.)

Hos Bakhtin blir begrepet dialogisk brukt om enhver kommunikasjon, der ytringen styres ikke bare av avsenderens intensjon, men også av hensynet til mottakeren og den sjangeren ytringen inngår i. En kan si at ytringen er dialogisk alt før den når fram til mottakeren, og at mottakeren og sjangeren setter sitt preg på den like fullt som avsenderen. Likeledes er ytringer, og deriblant litterære verk, preget av ytringer og verk som går forut for dem. De er ”dialogiske” med fortidas og samtidas ytringer/verk, er nærmest å regne som ”svar” eller ”kommentarer” eller ”videreutviklinger”. Vel å merke innenfor de sjangerkonvensjoner som gjelder innen litteraturen eller dagligspråket eller andre diskurser.

Slike dialogiske forbindelser gav Julia Kristeva et nytt navn: intertekstualitet. Det vil si, det er ikke først og fremst tale om ”ekko” fra andre tekster i form av hentydninger, allusjoner eller

sitater. Det Kristeva er ute etter å vise, er at vi omformer tidligere tekster og diskurser til nye ”tegnsystemer” (hver tekst er her å forstå som et eget tegnsystem), omtrent som når vi omdanner konkrete episoder til symbolske gjengivelser i våre drømmer. Hun foreslår derfor ganske snart å skifte ut ”intertekstualitet” med ”transponering” – det skjer alt i hennes doktorgradsarbeid fra 1973 – men det er intertekstualitet som er blitt stående som en fruktbar og mye brukt term i litteraturvitenskapen siden 60-tallet.

Bakhtins nærmest frydefulle og antiautoritære beskrivelse av det karnevalistiske i kulturen og litteraturen fikk positiv respons hos poststrukturalistene. Flere av dem, som Barthes og Foucault, verdsatte flertydige, ”omveltende” tekster særlig høyt. Hos Kristeva ble denne siden av språket satt inn i en psykoanalytisk referanseramme, bygd på arven fra Freud og den samtidige påvirkningen fra Lacan. Hennes syn på det poetiske språket, dvs. på skjønnlitteraturen som sjanger, ble knyttet opp til skillet mellom ”bevissthet” og ”underbevissthet”, det ”symbolske” og det ”semiotiske”, ”fenotekst” og ”genotekst”, ”signifikasjon” og ”signifisering”. I disse begrepsparene står de førstnevnte for klar mening og entydig kommunikasjon, mens de sistnevnte står for det underliggende, uklare, flertydige, kunstneriske ved språket. I doktoravhandlingen om det litterære språket, *La révolution de langage poétique*, introduserer hun mennesket som ”det talende subjekt”, som uten nødvendigvis å vite det nettopp er splittet mellom de to hovedformene for kommunikasjon – den bevisste og den ubevisste – noe som det er hennes hensikt å belyse gjennom en ny metode, kalt ”semanalyse”.

Behandlingen av det litterære språket viser et skifte i Kristevas forskningsinteresse, fra semiotikk til psykoanalyse, og hennes inspirator på dette nye feltet var i særlig grad Jacques Lacan og hans teorier om det ”imaginære” og det ”symbolske”. Disse begrepene krever en noe nærmere utredning, og jeg vil derfor vende tilbake til Kristevas syn på de ulike språkmodusene i forbindelse med presentasjonen av Lacans tanker på dette området.

Jacques Lacan

Mens Julia Kristeva var ny og fremmed på den intellektuelle scenen i Paris i 1966, var hennes læremester innen psykoanalyse, Jacques Lacan, den rake motsetningen. Han hadde vært der ”alltid”, eller iallfall fra begynnelsen av 1930-tallet. I dette toppåret for strukturalisme og poststrukturalisme var han 65 år gammel, vel integrert i hovedstadens radikale kretser, sterkt omstridt, men av mange dyrket som et geni. Få forstod fullt ut hva han skrev, men brokker av hans teorier var for lengst blitt ”allmannseie” i den kulturelle debatten. Hans seminarer ble fulgt av mange filosofiinteresserte, også av slike som ikke planla å bli psykoanalytikere selv. En bør ha klart for seg at psykoanalysen, ved siden av antropologien og seinere semiologien, var tidens motevitenskaper framfor andre i Frankrike, og nettopp dette kan forklare Lacans sentrale posisjon i fransk åndsliv på 1950-, 60- og 70-tallet.

Han var født inn i en velstående parisisk borgerstand i 1901, utdannet seg til lege på 1920-tallet, og spesialiserte seg i psykiatri. Han tok doktorgraden i 1932 på en avhandling om en psykotisk kvinnelig pasient. Samtidig interesserte han seg for Sigmund Freud og hans psykoanalytiske tilnærming. Han gikk i analyse i 6 år og utdannet seg på denne måten ikke bare til å bli praktiserende psykoanalytiker, men fikk også selv rett til å utdanne analytikere i 1938.

På 1930-tallet var han nært knyttet til surrealistene innen litteratur og kunst, skrev artikler om psykoanalyse i et av deres tidsskrifter, hadde vennskaplig kontakt med bl.a. André Breton og Salvador Dalí, og han var Pablo Picassos personlige lege. Han var til stede da James Joyce leste fra den ennå upubliserte *Ulysses* i bokhandelen Shakespeare & Co. Han begynte å bygge opp en anselig samling bildekunst og litteratur. En kan trygt si at han fulgte Freuds oppfordring til psykoanalytikere om at de burde studere språk og samfunn, litteratur og kunst.

Dessuten var han svært opptatt av filosofi og fulgte Alexandre Kojèves berømte seminar om Hegels verk *Phänomenologie des Geistes* (*Åndens fenomenologi*), et seminar som løp i 6 år fra 1933 og utover. Dette seminaret samlet omtrent alle på den intellektuelle venstresiden i Paris på denne tiden, og det ble et grunnlag for den sterke stillingen dialektisk filosofi, med Marx som hovedskikkelse, fikk i etterkrigstiden.

I 1940-årenes Paris slo han seg ned på venstre bredd med sin nye samboer Sylvia Bataille, som var separert fra, men ikke lovformelig skilt fra den surrealistiske forfatteren Georges Bataille, som Lacan hadde møtt på Hegel-seminaret. (Da Lacan og Sylvia fikk en datter, fikk hun dermed navnet Bataille til Lacans store ergrelse – noe som Lacans biograf Elisabeth Roudinesco ser som en bakgrunn for hans opptatthet av *Nom-du-père* – ”Farens navn” – som vi skal vende tilbake til seinere.) Lacan hørte ellers til i samme omgangskrets som bl.a. Jean-Paul Sartre og Simone de Beauvoir under okkupasjonen. Seinere, på 1950-tallet, ble antropologen Claude Lévi-Strauss og filosofen Maurice Merleau-Ponty hans nærmeste omgangsvener. Han oversatte og introduserte deler av Martin Heideggers fenomenologi og inviterte ham som gjest i en tid da han ennå ikke var blitt ”godtagbar” etter sin tvilsomme pro-nazistiske holdning i Hitler-Tyskland.

Alt dette viser at Lacan hadde et stort kontaktnett blant kunstnere og intellektuelle i samtiden, og at hans videreutvikling av psykoanalysen hadde et bredt filosofisk grunnlag.

Og det var først og fremst psykoanalytiker han ville være. Han ønsket å fornye psykoanalysen ved å ”nylese” og fortolke Freuds skrifter, med særlig vekt på den tidlige Freud – på kultur, språk og symboler mer enn på biologi og psykologi. Dette gjorde han særlig gjennom sin seminarrekke som strakte seg over 26 år, fra 1953 til 1979. Her tok han opp et nytt emne for hvert år, og deltakerne var ikke bare studenter innen psykoanalyse, men filosofisk interesserte generelt. Notatene fra disse seminarene er etter hvert blitt redigert og utgitt i bokform, og er fortsatt under utgivelse nå over 20 år etter hans død i 1981.

Det må straks føyes til at Jacques Lacans forhold til den organiserte psykoanalyse var mer enn vanskelig, og flere ganger brøt han med, eller ble han kastet ut av, psykoanalytikernes foreninger i Paris og internasjonalt. Han hadde særlig vanskelig for å innordne seg organisasjonens regler; første gang gjaldt det lengden på ”elevanalysene” (dvs. hvor lenge en sesjon mellom en lærer og en elev skulle vare). Normen her var satt til 50 minutter, men Lacan praktiserte sesjoner av ulik lengde, helt ned i 5 minutter eller bare noen sekunder. Dette gjorde at han kunne ta imot langt flere elever enn noen andre, og førte til at han ble ekskludert.

Etter dette fikk han ikke lenger lov til å holde sitt seminar på Hôpital Sainte-Anne, men hans venn, den marxistiske filosofen Louis Althusser, ordnet forelesningsrom for ham ved École Normale Supérieure. Etter at Lacan åpent støttet studentene i 1968, ble han nektet plass der også og måtte fortsette seminaret ved Det juridiske fakultetet ved Panthéon.

Det var altså en høyst omstridt og stridbar person som revolusjonerte synet på menneskets utvikling og innlemming i samfunnet på psykoanalytisk grunn, og som fascinerte språk- og litteraturinteresserte og kulturinteresserte generelt.

Hva hans teorier gikk ut på, lar seg vanskelig oppsummere i korthet, og de ble dessuten ofte revidert av ham selv etter hvert. Språklig er skriftene hans preget av en god porsjon innforståthet, slik at bare de som fra før er fortrolige med freudianismens begreper og synsmåter, kan ha fullt utbytte av dem. Han lager dessuten en god del nye ord til "sitt" bruk, altså termer som i dagligspråket eller hos andre forskere har et annet innhold. Det følgende er et noe eklektisk og forenklet utsyn over hva han står for.

Teorien om "speilstadiet" er noe av det første Lacan ble kjent for, skjønt da han la fram et "paper" om det på en internasjonal psykoanalytikerkongress i 1936, ble han klubbet ned etter 10 minutter. Det er en beskrivelse av hva som skjer når det lille barnet i alderen 6-18 måneder plutselig blir klar over at det er noe eget, skilt fra omgivelsene og moren. Det ser for eksempel seg selv i et speil og skjønner at det er noe helt, ikke stykker og biter i ukontrollert kontakt med omverdenen.

Speilbildet hører til "Det imaginære", til sanseintrykkenes verden, til det vi ikke har språk for ennå. Vi lever ennå i et symbiotisk forhold til moren (eller en annen omsorgsperson). Seinere, som en følge av farens rolle i den ødipale trekanten mor-barn-far, blir barnet så å si revet vekk fra det nære forholdet til moren og over i språkets verden, "Det symbolske". Dette symbolske står ikke bare for språk, men samfunnets lover, konvensjoner og krav. Barnet blir sosialisert inn i en språklig verden der "Farens navn" rå. Dette *Nom-du-père* står for samfunnets lov om at barnet bærer farens etternavn, og det står for alle slags forbud, særlig mot barnets ødipale ønske om å få ha moren for seg selv (uttrykket er et ordspill, for det uttales likt med *Non-du-père* – "Farens nei"). Farens makt blir også uttrykt metaforisk med "fallos", som ikke bare står for noe seksuelt, men for makt og myndighet mer generelt. Samfunnet kan beskrives som et "fallokрати".

Den tredje kategorien hos Lacan kalles "Det reelle". Dette er utpreget vanskelig (eller umulig) å definere fordi det står for det vi ikke kan uttrykke med språk, det er noe opphavelig, førspråklig, og noe vi vender tilbake til i døden. Det kan muligens kobles til følelsen av "tap", noe vi har mistet og som vi dermed "begjærer" resten av livet uten å oppnå det. Dette "andre" (med liten a) er det vi prøver å oppnå som en erstatning: det være seg konsumvarer, sosiale posisjoner eller politiske ideologier.

Vi sosialiseres inn i "det store A(ndre)" - språket, samfunnet, "den symbolske orden" – som er nettopp det: velordnet, mens vi uten at vi er bevisst om det, bringer med oss vårt begjær og våre innskytelse, våre drømmer, våre uordnede, kaotiske tanker og fornemmelser, kort sagt: "underbevisstheten". For Lacan blir underbevisstheten det som språket, kulturen og samfunnet undertrykker hos oss, og siden det altså er språket som gjør det, blir også underbevisstheten av språklig natur - "underbevisstheten er strukturert som et språk", heter det hos ham. Men underbevisstheten kommer stadig ufrivillig til syne i forsnakkelse, meningsløsheter og annet "skurr på linja" i den språklige kommunikasjonen.

Dermed er vi tilbake til Julia Kristevas teori om det poetiske språket. Det hun kaller det "symbolske språket", er det som er knyttet til det velordnede, entydige, realistiske, meningsfulle, mens det "semiotiske" henger sammen med det imaginære, førspråklige stadiet og som fylles av lydnivået (rytme, rim, assonanser) og brudd på dagligdags diskurs, dvs. det

poetiske, fantasifulle. (Noen av hennes feminist-kolleger har villet se det symbolske språket som den mannlige diskursen i samfunnet, mens det semiotiske språket er kvinnelig. Dette er ikke Kristeva enig i; hun ser det semiotiske og symbolske som noe både kvinner og menn er bærere av.)

Vi ser altså at språk er av overordentlig stor betydning hos Lacan, og sammen med det står samfunn, kultur, lov, som alt sammen er av språklig art. Det fins ikke noen instans utenfor språket som kan regulere det hele, bare vårt evig utilfredsstilte begjær som oppjonerer og undergraver.

Språkets primat er noe som både strukturalister og poststrukturalister er enige om, og Lacan kom tidlig i kontakt med sentrale strukturalister som Lévi-Strauss og Roman Jakobson, som han ofte refererte direkte til i sine arbeider. I likhet med de "klassiske" strukturalistene var han spesielt glad i matematisk symbolikk, og han satte ofte opp sine teorier på formelform. Denne "vitenskapeliggjøringen" varte hos ham livet ut, slik at han aldri kan sies å gjøre noe oppbrudd fra strukturalismens "eksakthet" på dette området.

På den andre siden kan en finne poststrukturalistiske trekk hos ham allerede på 1950-tallet. Det kan en se i enkelte av de tidlige artiklene som ble publisert i det store verket *Ecrits* i 1966. Dette inneholdt 34 artikler på til sammen over 900 sider og er siden blitt stående som hans hovedverk ved siden av seminarrapportene. I og med at artiklene ble utgitt i bokform, ble de også mer allment tilgjengelige, og de inngår avgjort både i den strukturalistiske manifestasjonen som dette året utgjør, og i den poststrukturalistiske vendingen som en alt da kan spore. Et par eksempler kan kanskje illustrere denne dobbeltheten.

I "L'instance de la lettre dans l'inconscient" ("Bokstavens innvirkning på underbevisstheten") er bokstaven (eller helst språklyden, fonemet) å forstå som et kjennemerke på signifikanten. Denne forelesningen, som ble holdt på Sorbonne i 1957, inneholder klare strukturalistiske trekk som henvisninger til Saussures tegnteori og til Roman Jakobsons oppfatninger om den paradigmatisk og syntagmatiske aksens i språket, som han også sammenligner med metaforikk og metonymi. Hoveddelen av artikkelen er en drøfting av Freuds drømmetyding og den psykoanalytiske metoden, som blir plassert i sammenheng med eller i forlengelsen av Saussures og Jakobsons tanker. Det er likevel to aspekter ved dette som i særlig grad er blitt oppfattet som poststrukturalistiske: tegnenes flertydighet og det desentrerte selvet. Lacan gjengir Saussures tegnformel som S/s, der "S" står for signifikanten og "s" for signifikatet. I dette ligger både at signifikanten regnes som det viktigste, den står først og er størst, og den har en "skranke" mellom seg og signifikatet. Han sier signifikatet (meningen) er ustabil, og bruker signifikanten "herrer" som eksempel, idet denne i visse sammenhenger kan stå for "toalett for menn". Vi kan føye til: "herrer" kan bety "toalett for menn", "veloppdragne menn", "herskere" osv. alt etter sammenhengen. Det er dette Lacan med en velkjent vending fra denne artikkelen kaller "en uavlatelig glidning av signifikatet under signifikanten". Når det gjelder det desentrerte selvet, er dette et uttrykk for at vårt egentlige jeg ikke ligger i våre bevisste tanker, men i den ukjente underbevisstheten. I opposisjon til Descartes' kjente motto *cogito ergo sum* (jeg tenker, altså er jeg), sier han "Jeg tenker der jeg ikke er, derfor er jeg der jeg ikke tenker", som kan utlegges om lag slik: jeget fins ikke i våre bevisste tanker, det er der hvor jeg ikke tenker, altså i underbevisstheten. Dette rimer godt med Freuds utsagn om at underbevisstheten er *Kern unseres Wesen* (vårt vesens kjerne) og dermed utenfor bevissthetens rekkevidde. Den store taperen i dette synet er, sier han til slutt, forestillingen om det humanistiske menneske (dvs. det myndige, selvstendige, bevisste jeg) og den betydning det har tillagt sine bevisste hensikter.

Lacans kanskje mest kjente artikkel i litterære kretser er "Le séminaire sur *Le lettre volée*" fra 1955. Her drøfter han en novelle av Edgar Allan Poe, "The Purloined Letter" (Det stjålne brevet). Novellen inneholder to episoder med flere parallelle trekk. I den første opptrer kongen, dronningen og ministeren, der dronningen har fått et avslørende brev, trolig fra en elsker, som hun velger å la ligge framme lett synlig når kongen uventet kommer inn i rommet, for ikke å vekke mistanke. Ministeren skjønner sammenhengen og bytter ut brevet med et annet han har med seg mens kongen er opptatt med noe annet, og dronningen er hjelpeløs overfor det som skjer. I andre episode er det politisjefen, ministeren og detektiven i ministerens arbeidsværelse. Politisjefen er utlovet en stor pengesum av dronningen for å få fatt i brevet fra ministeren, han får detektiv Dupin til å hjelpe seg, og han finner brevet der en minst kunne tenke seg, i en brevordner som står i full åpenhet. Også her blir brevet forbyttet med et lignende uten at ministeren er klar over det.

Lacans utlegning av dette er dels strukturalistisk i den forstand at han peker på likhetene i struktur: de to episodene med tre personer i hver, hvor en person er uoppmerksom på det som skjer og en annen forbytter et brev, som i begge tilfeller ligger åpent tilgjengelig. Gjentakelsesprinsippet er et vanlig strukturalistisk trekk, og gjentakelse og substitusjon er viktige elementer i psykoanalyse. Det stjålne brevet er som et symbol for underbevisstheten – vi ser at det angår flere personer sterkt, men vi får ikke vite noe om innholdet. Noe spøkefullt peker Lacan også på at Dupin er liksom en analytiker som mottar masse penger for å gjenopprette sjelefreden hos en ulykkelig person (dronningen). Brevet blir for Lacan en manifestasjon av språkets natur. I virkeligheten går innholdet/meningen/signifikatet stadig tapt; vi ser at brevet har betydning, men klarer aldri helt å fastslå hvilken. Vi har signifikantene, men får aldri helt tak i signifikatet – vi har "omslaget", språklyden, men mangler "innholdet", meningen. Dette siste blir en klar henvisning til poststrukturalismens tvil på fast, enhetlig, kommuniserbar mening.

Vi ser av dette at Lacan, selv om han vel betraktet seg som strukturalist livet ut, også var en inspirator for poststrukturalismen. Han var opptatt av språk og litteratur og brukte ofte disse feltene i sin tenkning. En skal ikke glemme at han først og fremst var psykoanalytiker og ikke litteraturteoretiker, men han kom likevel til å få stor betydning også for litteratur- og kulturforskningen.

Michel Foucault

Heller ikke Michel Foucault var litteraturforsker, men hans tanker og begreper har hatt stor innvirkning på humanistisk og samfunnsvitenskapelig debatt generelt fra 1960-årene og utover, og har det fortsatt. Dermed fortjener han så avgjort en plass i denne oversikten over viktige skikkelser innen litteratur- og kulturteori på slutten av det 20. århundre, og i likhet med Lacan og Derrida brukte han ofte litteraturen som eksempelmateriale og argumentasjonsgrunnlag.

Han blir ofte karakterisert som historiker, men det spørres om det ikke var filosof han helst ville være, eller mer presist historiefilosof. Hans utdanning ved den prestisjetunge École Normale Supérieure (ENS) var vesentlig filosofisk innrettet, med fordypninger i generell psykologi og patologisk psykologi. Han hadde berømte filosofiprofessorer som sine nærmeste lærere ved ENS, som marxisten Louis Althusser, hegelianeren Jean Hyppolite og vitenskapsteoretikeren

Georges Canguilhem – de to sistnevnte var for øvrig også opponenter ved hans doktordisputas.

Foucault var liksom alle de øvrige førende poststrukturalister Paris-basert. Han var riktignok født og oppvokst i provinsen, i den vestfranske byen Poitiers, der han kom fra en framstående familie med leger i flere slektsledd. Men alt i gymnastiden flyttet han til Paris for å forberede seg til opptaksprøven ved ENS, og han lyktes på andre forsøk. Siden var han nærmest uløselig knyttet til Paris-intelligensiaen og miljøet om ENS, også når han fikk stillinger ved universitetene i Lille (på 1950-tallet) og Clermont-Ferrand (på 60-tallet). I Paris underviste han først ved ENS som hjelpelærer, i 1969 var han med på å bygge opp det nye Universitetet i Paris VIII (Vincennes), og fra 1970 var han professor i ”Tankesystemenes historie” i det eksklusive Collège de France, toppen på den akademiske rangstigen i Frankrike.

Imidlertid var han også engasjert utenfor landets grenser. På slutten av 1950-tallet var han fransklektor i Uppsala (der hans doktoravhandling om galskapens historie ble refusert), siden hadde han tilsvarende stillinger i Warszawa og Hamburg, og i 1966-68 i Tunis. Etter at fransk teori var blitt berømt og etterspurt på verdensbasis, hadde han gjesteprofessorater i Brasil, Japan og USA.

Foucault var en stridbar person som lett ble involvert i intense debatter både innen den akademiske verden og i medie-offentligheten. Han deltok i støtteaksjoner for svake grupper i inn- og utland, var aktivt med i atskillige demonstrasjoner og ble arrestert flere ganger. Han holdt en høy medieprofil som homoseksuell og døde av AIDS i 1984, noe som har gitt hans ettermæle en spesiell nimbus i vide kretser.

Hans engasjement for marginaliserte grupper som sinnssyke, fanger og homofile gav seg også (og først og fremst) uttrykk i hans faglitterære virksomhet – en kan her nevne verkene om galskapens historie fra 1961, om fengselsvesenets historie fra 1975 og om seksualitetens historie 1976 – 84.

Som nevnt var Foucault historisk orientert i sitt forfatterskap, og i dette ligger i og for seg en forskjell fra den typiske strukturalismen, som var mest opptatt av synkron beskrivelse og av å finne generelle og uforanderlige mønstre i de fenomener de beskrev – først og fremst språk, litteratur og kultur.

Men til forskjell fra de ”vanlige” historikere ved historiske institutter var Foucault lite opptatt av selve utviklingsprosessene, og han spurte sjelden etter årsakene til forandringer. Det han gjorde var å beskrive tilstanden i de ulike historiske epokene på et visst felt, men lite om hvordan eller hvorfor denne tilstanden ble endret. Et tidlig eksempel på dette er doktorgadsavhandlingen *Folie et déraison. Histoire de la folie à l'âge classique* fra 1961 [norsk utgave: *Galskapens historie i opplysningens tidsalder*, 1973], der han ser på den skiftende behandling ”de gale” fikk i ulike perioder, med særlig vekt på opplysningstiden. Hans epokeinndeling her og siden er slik: middelalderen inntil ca. 1500, renessansen ca. 1500 – 1650, den ”klassiske” tiden ca. 1650 – 1800, og moderne tid fra ca. 1800. Bare i det ufullførte verket om seksualitetens historie går han tilbake til det vi i Norge kaller klassisismen, det gamle Hellas og Roma.

Han benevner selv denne teknikken som en *arkeologi* (dvs. at han ”graver ut” historien lag for lag bakover i tid), og dette er et begrep han bruker i titlene på sine viktigste verker på 1960-tallet: *Naissance de la clinique: une archéologie du regard médical* (1963), *Les mots et les*

choses: une archéologie des sciences humaines (1966) og *L'archéologie du savoir* (1969). Denne "arkeologien" får fram de upersonlige, anonyme kreftene og tankesystemene som preger menneskene i de ulike epokene.

Det mest ambisiøse av disse arkeologiske prosjektene er nettopp verket fra 1966 om ordene og tingene [norsk utgave: *Tingenes orden. En arkeologisk undersøkelse av vitenskapene om mennesket*, 1996].

Han tar her for seg tre områder innen det han kaller humanvitenskaper, nemlig "naturhistorie", "rikdom" og "språk". Det dreier seg her strengt tatt ikke om biologi, sosialøkonomi og lingvistik som moderne, avgrensede, akademiske vitenskaper, men mer om vide områder for menneskelig tenkning. Han søker å beskrive hva vi mennesker har holdt for å være gyldig kunnskap på disse feltene, hvilke *diskurser* som har vært mulige om liv, verdiskaping og språk innenfor de epokene han behandler. Reglene for "gyldig kunnskap", om hva det går an å si i alvor innen "vettig og velinformert samtale" (diskurs), har endret seg fra epoke til epoke. Foucault kaller dette epokenes *epistemer* (fra epistemologi = læren om grunnlaget for viten).

Når han som her ser på hver epoke for seg og søker å beskrive dens "episteme", er dette i og for seg ikke noe radikalt brudd med strukturalismen. Også Saussure mente at en kunne foreta språklig systembeskrivelse på ulike tidspunkt i den historiske utviklingen, og det er derfor ikke underlig at Foucaults arbeidstittel underveis var "Strukturalismens arkeologi". Den franske tittelen "ordene og tingene" henspiller dessuten på Saussures forsett å vise hvilken forbindelse som eksisterer mellom ordene og tingene (og han kom som kjent til at forbindelsen er helt tilfeldig, arbitrær).

På et tidspunkt under arbeidet må Foucault ha fått det for seg at han ikke lenger ønsket å bli ansett som strukturalist. Han rensket teksten for ordet strukturalisme, og da han seinere utgav nye utgaver av bøkene om galskapens historie og klinikkens fødsel, gjorde han små endringer for å ta bort strukturalistiske begreper om språket (som han nå hovedsakelig kalte "diskurs") og analogier med strukturalistisk tegnteori ble borte (som når han tar bort en setning som at "symptomet er sykdommens signifikant").

I 1963 hadde han på et seminar i regi av *Tel Quel* kunnet få seg til å si at "virkeligheten eksisterer ikke – språket er alt som fins, det vi taler om er språk, og vi taler innenfor språk". Mot slutten av *Les mots et les choses* taler han om at Menneskets tidsalder, dvs. den moderne tid da mennesket er både subjekt og objekt for sin kunnskap, er i ferd med å løpe ut og at "språkets vesen fortsetter å skinne stadig klarere på vår horisont". Mennesket med stor M, det selvstendige, handlende subjektet, er trolig i ferd med å forsvinne, sier han, og et nytt episteme dominert av Språket er i emning. Ikke nok med at Gud er død, Menneskets død er også nær.

Dermed er vi i grunnen framme ved en av poststrukturalismens posisjoner: alt er språk og mennesket er fange i språkets vold. Foucaults tese om "Menneskets død" er blitt stående som et slagord og enda et poststrukturalistisk trekk ved det merkelige året 1966 i strukturalismens historie.

Foucault arbeidet også mer direkte med det litterære språket og forfatterrollen. Han utgav i 1963 en bok om den forholdsvis ukjente franske forfatteren Raymond Roussel (1877 – 1933), som eksperimenterte og "lekte" med språkets uttrykksside i en slags "signifikantenes

tilfeldige spill” – liksom surrealistene gjorde på 1920-tallet og ”serialistene” på 60-tallet. Også dette perspektivet på litteraturen (den lekfulle uttrykkssiden) er i godt samsvar med poststrukturalistiske preferanser.

Mest kjent av Foucaults litterære tekster er vel artikkelen ”Qu’est-ce qu’un auteur?” (”Hva er en forfatter?”), opprinnelig et foredrag holdt i 1969. Innledningsvis gir han et ekko av Barthes’ ”Forfatterens død” når han sier at det er forfatterens lodd å utradere sitt private jeg i det skrevne, og han taler også om tegnenes ”selvrådighet” når han skriver at litteraturen er ”en lek som stadig bryter sine egne regler og overskrider sine egne grenser”.

Men han føyer straks til noen momenter som taler mot at forfatteren har forsvunnet. Det ene er at forfatterens verk blir sett og forstått som et samlet hele, selv om det selvsagt reiser spørsmålet om hva som skal regnes inn under forfatterens verk (hva med private brev, notater, handlelister osv.?). Det andre er at forfatterens navn blir brukt som et kjennemerke på verket, det klassifiserer og identifiserer en gruppe tekster, og det gir en spesiell status til disse tekstene.

Noen skriftstykker har en ”forfatter-funksjon”, andre ikke. Forfatter-funksjonen oppstod da forfatterne fikk økonomiske rettigheter til sine tekster, og ble juridisk ansvarlige for dem. Forfatter-funksjonen er særlig viktig i skjønnlitterære tekster (det spiller en rolle hvem som har skrevet dem), mens i saktekster og vitenskapelige tekster teller innholdet eller tankegangen mer. Men viktige sakforfattere initierer nye diskurser, nye måter og felter å uttrykke seg på – de blir referanseramme for seinere skiving i samme diskurs, de får en forfatter-funksjon. (Han bruker her Marx og Freud som eksempler.)

Til slutt oppsummerer Foucault at spørsmålet om forfatter-funksjon kan brukes til historisk analyse av diskurser, der forfatter-funksjonen og dens frambringelser kan kaste lys over den samfunnsmessige betydning disse tekstene hadde og har. Forfatter-funksjonen minner oss om at subjektet ikke er den store originator, men mer en variabel og kompleks funksjon av diskursen det skriver i. Forfatter-funksjonen burde også virke som en nedbygging av forfatterens personlige økonomiske interesser i tekstene han står bak, eller kanskje heller: som diskursen har skapt. Foucault ser for seg en framtidig tilstand med anonyme, frie tekster, der spørsmålet ikke er ”Hvem er det som taler?”, men heller ”Hvilken rolle spiller det hvem det er som taler?”.

(Da kan en vel spørre seg om forfatteren ikke bare blir død, men også blakk og taus?)

Foucault ville selv nødvendig bli karakterisert som strukturalist eller poststrukturalist, og Sara Mills sier i sin monografi over ham (*Michel Foucault*, 2003) at han ikke kan sies å gå helhjertet inn for noen av disse posisjonene. I årene som fulgte, dvs. 1970-tallet, ble hans verker mer og mer opptatt av institusjonenes og språkets makt. I stedet for anonyme, upersonlige arkeologier, talte han nå om *genealogier*, der han utforsket hvilke institusjonelle og samfunnsmessige interesser som stod bak oppkomsten av de ulike epistemene og diskursene. Han er derfor i ettertid blitt mer en inspirator for samfunnsvitenskapene enn for litteraturvitenskapen. Men hans Nietzsche-inspirerte anti-humanisme, hans desentrerte menneske uten faste og uforanderlige holdepunkter for sin viten, hans syn på de mektige diskurser vi inngår i og taler og tenker innenfor – alt dette og mer til er blitt allemannseie også for litteraturvitere.

Jacques Derrida

I likhet med Julia Kristeva var Jacques Derrida ”en som kom utenfra”, men hans fremmedhet var på ingen måte så merkbar som hennes. Han var født i 1930 i Algerie og som sådan fransktalende fra fødselen; hans familiebakgrunn var franskkulturelt jødisk. Som 12-åring opplevde han å bli utvist fra skolen fordi han var av jødisk opphav (i Vichy-regjeringens tid), etter verdenskrigen flyttet han til det europeiske Frankrike og tok sin utdanning der. Hans jødiskhet har ikke vært fremtredende i hans verker, og det har vakt en del oppsikt i media at han offentlig har kunnet støtte personer som Martin Heidegger og Paul de Man, som begge hadde nazistiske sympatier under krigen. Selv syntes han det er like irrelevant å omtale ham som ”jødisk” som det ville være å karakterisere andre teoretikere som ”kristne”.

En kan nok si at alle poststrukturalistene var opptatt av filosofiske problemstillinger, og filosofien var det mest prestisjefylte fagfeltet for franske akademikere, men det var bare Derrida som var fagfilosof av utdanning blant de fem teoretikerne vi her har fokusert på. Han hadde studert ved eliteinstitusjonen École Normale Supérieure (ENS) på 1950-tallet, og underviste seinere ved Sorbonne, ENS og ved École des Hautes Études en Sciences Sociales (som var etterfølgeren til 6.avdeling av École Pratique des Hautes Études, der Barthes og flere av de andre strukturalistene var tilsatt). Fra 1970-tallet hadde han gjesteprofessorater ved flere amerikanske prestisjeuniversiteter: Yale, Johns Hopkins, University of California. I tiden fram til sin død i 2004 var han avgjort Frankrikes internasjonalt mest kjente filosof, selv om en vel kan si at hans innflytelse var større i USA enn i hjemlandet, og innen litteratur- og kulturteori mer enn innen fagfilosofien.

Derridas første filosofiske arbeid dreide seg om den tyske fenomenologen Edmund Husserl – *L'origine de la géométrie de Husserl* (1962) – der han dels oversetter, dels kommenterer dette forsøket fra Husserls side på å finne et sikkert utgangspunkt for et entydig språk. Det neste verket om Husserl – *La voix et le phénomène* (1967) – går videre innen denne problematikken. Derrida er nå kommet fram til at en sikker og utvilsom mening ikke er mulig fordi språket gjennomgår stadige betydningsendringer over tid.

Dermed er en hovedposisjon hos Derrida kunngjort. Han kan ikke godta strukturalistenes ensidig synkron analysemetode for språket, og vil se språket som et tegnsystem i stadig endring og utvikling. Det er riktig nok at språket er et system av forskjeller, slik Saussure hadde framholdt, men relasjonene mellom tegnene er ikke uforanderlige. Dessuten er strukturalistenes klare motsetningsbegrep problematisk. Saussure forsøkte å redusere forskjellene til rene tosidige opposisjoner, som ”b” og ”p” på lydplanet, eller ”natt” og ”dag” på betydningsplanet. Derrida viser uvilje mot slike ”opplagte” motsetninger (iallfall på betydningsplanet), og er mer interessert i grensetilfellene mellom dem, tilstander som ikke er klart bestemt som ”natt” eller ”dag”. (For oss som bor nord for polarsirkelen er dette en velkjent problemstilling i deler av året.) Dessuten mener han at det er en tendens til å prioritere den ene termen framfor den andre, slik at språket blir verdiladet og ”undertrykkende”. I dette tilfellet er ”dag” den positive termen, med konnotasjoner som lys, liv, glede, kunnskap og godhet, mens ”natt” konnoterer mørke, død, mismot, uvitenhet, ondskap.

Mot strukturalismens forkjærlighet for å finne motsetningspar i sine analyser av tekster, og deres ofte ureflekterte prioritering av de såkalt positive polene i de binære opposisjonene, setter Derrida opp et trefaset program: 1) åpenbar verdihierarkiet i motsetningsparene, 2) reverser hierarkiet (la den ”lave” termen få forrang) og 3) gjeninnskriv termene slik at

rangeringen blir opphevet. Dette kan sies å være et kjernepunkt i dekonstruksjonen, som Derrida la grunnlaget for.

En annen poststrukturalistisk posisjon hos Derrida er hans tvil på at det lar seg gjøre å finne et fast fundament for viten, enn si for individet selv. I Frankrike (og mange andre steder) hadde mange helt siden 1600-tallet stolt på Descartes' berømmelige tese *cogito ergo sum* – "jeg tenker, altså er jeg" – men hvis jeg-et ikke er noe entydig, hva da?

Nietzsches fundamentale skepsis, hans tvil på både et fast "selv" og et autentisk og uforanderlig grunnlag for viten, ble synspunkter som også Derrida og poststrukturalistene kom til å dele. Derrida hadde riktignok sans for fenomenologiens forsøk på å finne et grunnlag i det man på fransk kan kalle *présence*, det som Heidegger kalte *Dasein*, eller menneskets fullt bevisste tilstedeværelse i øyeblikket. Men han fant at også dette er en illusjon og uopnåelig i praksis.

Et sentralt begrep i Derridas kritikk av fenomenologiens *présence*-begrep er hans forestilling om *trace*, eller "spor". Dette er virksomt i all vår språkbruk. Når vi bruker et begrep, har vi samtidig med oss "minner" om alle tidligere ganger vi har hørt eller selv brukt dette ordet, og de betydningsnyanser det hadde da. Og ikke bare det: et ord kan endre betydning for oss etter hvert som vi hører eller leser resten av den setningen eller den teksten det forekommer i i øyeblikket. Saussures tegnbegrep blir dermed grunnleggende usikkert og flytende, meningen blir "utsatt" til vi har hørt det hele. Videre kan begrepsinnhold endre seg over tid, for nye generasjoner – og hele tiden slik at "sporene" etter tidligere tiders bruk følger med. Som om ikke dette var nok: også fremtidig bruk av et begrep (i forhold til tale- eller skriveøyeblikket) blander sine "spor" inn i oppfattelsen for kommende mottakere. Sporene av andre sammenhenger, andre meninger, ligger innbakt i ethvert tegn – alt er innvevd i en stor tekst, overalt er det forskjeller og spor av spor.

Dermed blir fenomenologiens idé om det fulle, bevisste nærvær i øyeblikket som fundament for mening og viten en illusjon for Derrida. Han sier at dialektikken mellom tilbakegrep og frampek ligger midt i hjertet av ethvert nåtidsøyeblikk, istedenfor å være noe som ligger rundt det.

Vi må altså alltid "vente" på den egentlige meningen i ethvert begrep (eller rettere: en endelig mening finnes ikke). Den meningen som likevel fins, ligger i begrepets forskjellighet fra andre begreper. Denne dobbeltheten – forskjell og utsettelse – kaller Derrida med et berømt nyord for *différance*. Dette franske ordet er laget på grunnlag av to franske verb: *différer* (skille fra) og *déferer* (henvise, utsette). Mens det normale substantivet skrives med "e" (*différence*), staves Derridas neologisme med "a" (*différance*), men uttalen blir den samme på fransk.

Derrida så denne mangelen på et fast sentrum for mening som uunngåelig, men ikke skremmende. Nietzsche hadde tidligere sagt at filosofien burde gi opp sin nytteløse jakt på entydige, faste definisjoner og heller gi seg hen til den leken/ det spillet av betydninger som kunst og litteratur inviterer til. Derrida er enig og sier det så skarpt som "Hvorfor sørge over tapet av et sentrum? Er ikke sentrum, dette fraværet av lek og forskjell, et annet navn for død?" (fra essayet "Ellipsis", 1967). Dermed blir fraværet av sentrum, fraværet av et fast grunnlag og opphav, noe positivt, noe vi så avgjort kan leve med. Slike holdninger peker videre framover mot postmodernismens lekfullhet og ubestemthet på slutten av 1900-tallet.

Filosofen Derrida hadde fra tidlig i sin karriere selvsikkerhet nok til å utfordre sine eldre, mer berømte kolleger. En kan kanskje si at han er et eksempel på en "fadermorder", som Harold Bloom sa om de store dikterne i *The Western Canon*: de måtte "drepe" sine forgjengere ved å kritisere dem og overskygge dem, slik at de selv fikk sin plass i solen. Derridas kritikk av Saussure, Husserl og Heidegger er alt nevnt, to mer samtidige eksempler er Michel Foucault og Claude Lévi-Strauss.

Foucault hadde vært Derridas lærer i den tiden han gikk på ENS, og hadde skapt furore med *Galskapens historie* i 1961. I 1963 holdt Derrida et foredrag der han mente å påvise at Foucault hadde misforstått Descartes på viktige punkter. Foredraget ble seinere trykt i essaysamlingen *L'écriture et la différence* i 1967. Foucault tok belæringen ille opp, og leverte et detaljert motinnlegg så seint som i 1970, og han omtalte Derrida alltid siden i nedsettende ordelag.

En enda større guru, Lévi-Strauss, fikk smake Derridas sylskarpe penn i hans tredje bok for året 1967, den velkjente *De la grammatologie*. Første del av dette verket er viet diskusjonen med Ferdinand de Saussure og strukturalismen, andre del er en kritikk av 1700-tallsfilosofen Jean-Jacques Rousseau og den høyst levende og ledende strukturalistiske antropologen Claude Lévi-Strauss. En sentral problemstilling løper gjennom denne boka: er skrift underlagt (og mindre verdt enn) tale? Opposisjonen tale/skrift var diskutert allerede i oldtiden av Platon og Aristoteles, som begge så på talen som "det beste" og det primære. Det samme gjorde Rousseau og Saussure, og den siste omtalte skriftspråket i sterkt negative termer og ikke som noe brukbart grunnlag for lingvistikken som vitenskap. Med Lévi-Strauss kommer en sterkt moralsk farget fordømmelse av skriften inn. Han ser skriften som et makt- og undertrykkelsesmiddel i hendene på de mektige i samfunnet og forteller en historie fra sitt møte med indianerstammen nambikwara i Brasil. Høvdingen får her for seg å imitere feltantropologens notater i en "krusedullete" pseudo-skrift og så "lese" dette opp for stammen med en slags opphøyd autoritet som skriftkunsten gav. (Denne fortellingen er hentet fra Lévi-Strauss' selvbiografiske verk *Tristes tropiques*.)

Derrida påviser mange inkonsistenser i denne argumentasjonen – for eksempel måtte Saussure ty til språkets skriftlige form for å få fram enkelte av sine poenger, og Lévi-Strauss viser til at nambikwarianerne sannelig hadde både hierarkisk samfunnsstruktur og undertrykking også før de ble kjent med skriftspråket. Dessuten hadde de former for symbolikk og bildeskrift i sine ornamenter på pilkoggerne – Lévi-Strauss gjør den kardinalfeilen å sidestille skriftspråk med alfabetisk skrift (mens vi jo også har piktografisk skrift – som hieroglyfer – og ideografisk skrift – som kinesisk). Endelig kan han også vise til at hans eget begrep *différance* bare lar seg skille fra det vanlige uttrykket for "forskjell" gjennom skriftspråket. Talemålet kommer her til kort.

Derrida vil altså på programmatisk vis snu opp-ned på rangeringen av skrift og tale, og han hevder den noe paradoksale påstand at både skrift og tale er sekundære i forhold til noe han kaller *arche-écriture* eller "Ur-skrift". Det er vanskelig å få grep på hva han mener her, men en kan billedlig tale om at dette er "noe som er innskrevet i sjelen", et språk som går forut for både tale og skrift.

Denne presentasjonen har hittil konsentrert seg om den tidlige Derrida, dvs. fram til og med 1967, da hans tre kjente bøker med poststrukturalistisk posisjon utkom – alle tre er nevnt ovenfor. Hans store internasjonale gjennombrudd kom imidlertid i 1966, dette året som flere ganger er omtalt både som et toppår for strukturalismen, og som ironisk nok innvarsler dens

(delvise) fall. I Derridas tilfelle gjelder det den forelesningen han holdt på den store konferansen om fransk litteratur- og kulturteori som ble holdt ved Johns Hopkins-universitetet i Baltimore. Etter en stjerneverd med kjente forelesere som Lucien Goldman, Roland Barthes, Tsvetan Todorov og Jacques Lacan fikk Derrida ordet til slutt med "Structure, sign and play in the discourse of the human sciences" (seinere trykt i konferanserapporten på engelsk og i *L'écriture et la différence* på fransk). Han tok her et oppgjør med strukturalismen generelt og med Lévi-Strauss spesielt etter om lag de samme retningslinjer som er behandlet ovenfor, og mange har sett denne kritikken som en forklaring på at man ved amerikanske universiteter aldri gikk særlig inn for strukturalismen i sin franske form. Der gikk man heller direkte inn for poststrukturalismen i sin USA-form: dekonstruksjonen. Dette vil imidlertid føre ut over denne artikkelens rammer og bli tatt opp i en seinere sammenheng.

*

Denne gjennomgangen av fem førende poststrukturalister har lagt vekt på å få fram typiske trekk ved selve omslaget på slutten av 1960-tallet. Tre av dem var virksomme i forholdsvis kort tid etter dette – Roland Barthes, Jacques Lacan og Michel Foucault døde alle tidlig på 1980-tallet. Jacques Derrida døde først i 2004, og Julia Kristeva er i høy grad ennå levende og spiller en fremtredende rolle i fransk intellektuelt liv fortsatt, både som professor, forfatter og litterær konsulent.

De to sistnevnte må man derfor vende tilbake til i en oversikt over nyere litteraturteori – Derrida når det gjelder dekonstruksjon og Kristeva når det gjelder feminisme og psykoanalyse.

I en norsk skolekontekst og lærerutdanningsammenheng kan man neppe si at poststrukturalismen har fått mange eller tydelige nedslag. Dens fundamentale skepsis og nihilisme går dårlig sammen med skolens individ-byggende og kunnskaps-konstruerende oppdrag.

Imidlertid er det slående at det nye verket fra 2004, *Pedagogikkens mange ansikter. Pedagogikkens idéhistorie fra antikken til det postmoderne*, redigert av Kjetil Steinsholt og Lars Løvlie, har presentasjoner av både Michel Foucault og Jacques Derrida. Det er begge meget velinformerte artikler som viser hvordan de to tenkerne har relevans for skolens selvforståelse, selv om (eller kanskje nettopp fordi) de relativiserer og setter spørsmålsteget ved individ- og kunnskapsbegrepet, og selv om (eller kanskje nettopp fordi) de minner oss om den subtile og ofte ureflekterte maktutøvelse som ligger i de kulturelle uttrykk og samfunnsmessige praksiser som skolen utgjør.

Litteratur:

- Roland Barthes: "The Death of the Author" i *Modern Criticism and Theory. A Reader*, 2. utg., red. David Lodge og Nigel Wood, Longman, Harlow, 2000 [1967]
- Roland Barthes: *S/Z*, Blackwell, Oxford, 1990 [1970]
- Julia Kristeva: "Word, Dialogue and Novel" i *The Kristeva Reader*, red. Toril Moi, Basil Blackwell, Oxford, 1986 [1969]
- Julia Kristeva: *Revolution in Poetic Language*, Columbia University Press, New York, 1984 [1974]
- Jacques Lacan: "The insistence of the letter in the unconscious" i *Modern Criticism and Theory*, 2000 [1966]
- Jacques Lacan: "'The Purloined Letter' of E. A. Poe" i *The Purloined Poe: Lacan, Derrida, and Psychoanalytic Reading*, red. John P. Muller og William J. Richardson, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1988 [1966]
- Michel Foucault: *The Order of Things. An Archeology of the Human Sciences*, Vintage, New York, 1994 [1966]
- Michel Foucault: "What is an Author?" i *Modern Criticism and Theory*, 2000 [1969]
- Jacques Derrida: "Structure, sign and play in the discourse of the human sciences" i *Modern Criticism and Theory*, 2000 [1967]
- Jacques Derrida: *Writing and Difference*, University of Chicago Press, Chicago, 1978 [1967]
- Jacques Derrida: *Of Grammatology*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1976 [1967]

Sekundærlitteratur:

Om Barthes

- Graham Allen: *Roland Barthes*, Routledge, London, 2003
- Louis-Jean Calvet: *Roland Barthes*, Polity Press, Oxford, 1994 [1990]
- Jonathan Culler: *Roland Barthes*, Fontana, Glasgow, 1983

- Karin Gundersen: *Roland Barthes. Etapper i fransk avantgardeteori 1950-1980*, Universitetsforlaget, Oslo, 1989
- Annette Lavers: *Roland Barthes: Structuralism and After*, Methuen, London, 1982
- Andy Stafford: *Roland Barthes. An Intellectual Biography*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1998
- Philip Thody: *Roland Barthes: A Conservative Estimate*, Macmillan, London, 1977
- Philip Thody og Ann Course: *Introducing Barthes*, Icon Books, Cambridge, 1999

Om Kristeva

- Noëlle McAfee: *Julia Kristeva*, Routledge, London, 2004
- Toril Moi: *Sexual/Textual Politics*, 2. utg., Routledge, London, 2002
- Ingeborg W. Ovesen: "Julia Kristeva – en kort introduksjon" i *Agora*, 1/2003, Oslo
- Ruth Robbins: *Literary Feminisms*, St.Martin's Press, New York, 2000
- Anne-Marie Smith: *Julia Kristeva. Speaking the Unspeakable*, Pluto Press, London, 1998

Om Lacan

- Darian Leader og Judy Groves: *Introducing Lacan*, Icon Books, Cambridge, 2000
- Jean-Michel Rabaté: *Jacques Lacan*, Palgrave, New York, 2001
- Bjarte Rekdal: *Det umedvitne språket: Lacan og den franske psykoanalysen*, Samlaget, Oslo, 1992
- Elisabeth Roudinesco: *Jacques Lacan*, Columbia University Press, New York, 1997 [1993]
- Yannis Stavrakakis: "Jacques Lacan (1901-81)" i *Contemporary Critical Theorists*, red. Jon Simons, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2004

Om Foucault

- Hubert L. Dreyfus og Paul Rabinow: *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, University of Chicago Press, Chicago, 1982
- Chris Horrocks og Zoran Jevtic: *Introducing Foucault*, Icon Books, Cambridge, 1999

- Kenneth Hultqvist: “Michel Foucault: Makten er det som viser seg mest og derfor skjuler seg best” i *Pedagogikkens mange ansikter*, red. Kjetil Steinsholt og Lars Løvlie, Universitetsforlaget, Oslo, 2004
- David Macey: *The Lives of Michel Foucault*, Pantheon Books, New York, 1993
- Sara Mills: *Michel Foucault*, Routledge, London, 2003
- David R. Shumway: *Michel Foucault*, Twayne Publishers, Boston, 1989
- Jon Simons: “Michel Foucault (1926-84)” i *Contemporary Critical Theorists*, 2004

Om Derrida

- Jeff Collins og Bill Mayblin: *Introducing Derrida*, Icon Books, Cambridge, 2000
- Christopher Johnson: *Derrida. The Scene of Writing*, Routledge, New York, 1999
- Nicholas Royle: *Jacques Derrida*, Routledge, London, 2003
- Adam Sharman: “Jacques Derrida (1930-)” i *Contemporary Critical Theorists*, 2004
- Jenny Steinnes: “Jacques Derrida: Er det mulig å være pedagog?” i *Pedagogikkens mange ansikter*, 2004
- Julian Wolfreys: *Deconstruction·Derrida*, St.Martin’s Press, New York, 1998

Om poststrukturalisme generelt

- Graham Allen: *Intertextuality*, Routledge, London, 2000
- Catherine Belsey: *Poststructuralism. A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford, 2002
- Seán Burke: *The Death and Return of the Author. Criticism and Subjectivity in Barthes, Foucault and Derrida*, 2. utg., Edinburgh University Press, Edinburgh, 1998
- Mark Currie: *Difference*, Routledge, London, 2004
- Colin Davis: *After Poststructuralism. Reading, Stories and Theory*, Routledge, London, 2004
- David Glover og Cora Kaplan: *Genders*, Routledge, London, 2000
- Anthony Easthope: *The Unconscious*, Routledge, London, 1999

- Vincent B. Leitch: *Cultural Criticism, Literary Theory, Poststructuralism*, Columbia University Press, New York, 1992
- Sara Mills: *Discourse*, Routledge, London, 1997
- Caroline Williams: *Contemporary French Philosophy. Modernity and the Persistence of the Subject*, Athlone Press, London, 2001
- Peter V. Zima: *Deconstruction and Critical Theory*, Continuum, London, 2002 [1994]
- Peter V. Zima: *The Philosophy of Modern Literary Theory*, Athlone Press, London, 1999